

Sandra Langereis
Pieternel Coenen
Jos Koldewij
Jip van Reijen
Régis de la Haye
Miriam Paloni
Peter te Poel

Pelgrimage naar Maastricht

**De verering van Sint Servaas
en de Heiligdomsvaart**

Pelgrimage naar Maastricht

**De verering van Sint Servaas
en de Heiligdomsvaart**

Sandra Langereis

Pieterneel Coenen

Jos Koldeweij

Jip van Reijen

Régis de la Haye

Miriam Paloni

Peter te Poel

Centre Céramique - Maastricht Museum

Waanders Uitgevers, Zwolle

memens

Jacobus i. m. no.

scripsit

Inhoud

- 6** Woord vooraf
WIM HUPPERETZ

MAASTRICHT PELGRIMSSTAD

- 11** 1525: de pelgrimstocht van ambachtsmeester Arent Willemsz en zijn bezoek aan Maastricht
SANDRA LANGEREIS
- 25** Maastricht, stad van Sint Servaas
PIETERNEL COENEN
- 37** Maastrichtse bedevaartsouvenirs en hun verspreiding
JOS KOLDEWEIJ
- 50** De instorting van de Maasbrug in 1275
RÉGIS DE LA HAYE

- 53** De iconografie van de sleutel van Sint Servaas in regionale beeldhouwkunst
JIP VAN REIJEN

VERERING EN DEVOTIE

- 65** De kerkschatten van de Maastrichtse basilieken
PIETERNEL COENEN EN MIRIAM PALONI
- 82** Een opmerkelijke middeleeuwse oorkonde in de Onze-Lieve-Vrouwekerk
RÉGIS DE LA HAYE
- 84** Afstemming tussen de steden Aken, Kornelimünster en Maastricht
RÉGIS DE LA HAYE
- 87** De vier stadsdevoties van Maastricht. Speelbal tussen religie en politiek
PETER TE POEL
- 99** FOTOKATERN
De Heiligdomsvaart van Maastricht: 1962 en 2018

- 112** **Noten**
- 114** **Literatuur**
- 117** **Begrippenlijst**
- 120** **Register**
- 124** **Over de auteurs**
- 126** **Dankwoord**
- 127** **Illustratieverantwoording**

Woord vooraf

De Heiligdomsvaart én Maastricht als pelgrimsstad zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zij vertegenwoordigen het unieke kerkelijke en culturele erfgoed dat de historische stad Maastricht zijn bijzondere karakter geeft. Om de zeven jaar wordt de Heiligdomsvaart gevierd met een plechtige ommeegang en tal van religieuze activiteiten en feestelijke evenementen. Meer dan 175.000 mensen bezochten in 2018 de ommeegangen en een van de vele andere activiteiten. Het is een religieuze traditie die stamt uit de middeleeuwen en waarvoor in de huidige tijd nog steeds grote belangstelling is, omdat devotie en bezinning voor gelovigen én niet-gelovigen het leven in moeilijke en onrustige tijden betekenis geven.

Pelgrimsstad Maastricht

Het boek *Pelgrimage naar Maastricht. De verering van Sint Servaas en de Heiligdomsvaart* opent met het levendige verslag van de pelgrimstocht van barbier Arent Willemsz. Op 1 mei 2025 is het precies 500 jaar geleden dat hij de relieken van Sint Servaas vol bewondering en overgave aanschouwde in de schatkamer van de Sint-Servaaskerk. Sandra Langereis schreef aan de hand van zijn gedetailleerde dagboek een meeslepend verhaal dat ons door de ogen van deze avontuurlijke pelgrim de soms gevaarlijke bedevaarttocht laat meeleven die hem uiteindelijk naar het Heilige Land leidde.

Pieterneel Coenen neemt de lezer mee in het leven van Sint Servaas, zijn legende en de wijze waarop Maastricht als belangrijke internationale pelgrimsstad op de kaart is gezet.

Voor Jos Koldewij zijn de pelgrimssouvenirs die de bedevaartgangers meenamen een bron van inzicht in het belang van Maastricht als pelgrimsstad en de verre reisroutes die pelgrims aflegden.

De iconografie van de bekende sleutel van Servaas is voor Jip van Reijen het startpunt om uit te zoeken hoe de invloed van het kapittel van Sint-Servaas verbonden is met de religieuze houtsnij kunst in de streek.

Régis de la Haye beschrijft twee unieke middeleeuwse oorkondes die van betekenis waren voor de gelovige pelgrims en de regionale afstemming van de relieken-toningen.

Een letterlijk in het oog springend hoofdstuk vormt de geschiedenis en de beschrijving van de 'schatten' van de schatkamers van de Sint-Servaas- en de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek door Pieterneel Coenen en Miriam Paloni.

De vier stadsdevoties van Maastricht, de heilige beelden die troost en steun bieden aan de gelovigen, hebben veel meegemaakt door de eeuwen heen en zij worden in historisch perspectief geplaatst door Peter te Poel.

Dit boek met veel religieuze termen vroeg om een uitgebreide begrippenlijst samengesteld door Suzanne Bogman.

Bruggenbouwers

In 2025 is het thema van de 56^e Heiligdomsvaart 'Wees een Bruggenbouwer'. Het Maastricht Museum heeft zich als bruggenbouwer en verbinder opgeworpen om met een tentoonstelling, een publicatie en een rijk educatief programma de belangrijke partners bij elkaar te brengen.

Graag willen we in dit verband terugkijken naar de start van de besprekingen, en het boek dat alle partners als voorbeeld en inspiratiebron diende: *Hemelse trektochten*, het in 1990 in de Historische Reeks Maastricht gepubliceerde overzichtswerk ter gelegenheid van de Heiligdomsvaart 1990. Het geeft een voorbeeldig overzicht van de geschiedenis en tradities die het bijzondere fenomeen van de Heiligdomsvaart in historisch perspectief zetten. Een gelijkaardig boek stond ons in deze tijd van ontkerkelijking en een nieuwe generatie die zich graag verbindt met het verleden maar tegelijk ook op eigen wijze naar zingeving zoekt, niet voor ogen. De voorliggende publicatie ter gelegenheid van de Heiligdomsvaart 2025 kreeg een moderne uitstraling, met veel aandacht voor de verhalen die de lezer meenemen in de eeuwenoude tradities, en die het religieuze erfgoed van een interessant kader voorzien. Extra aandacht is er door de redactieraad besteed aan de toegankelijkheid van de informatie en de teksten voor een breed lezerspubliek. Het rijke beeldverhaal neemt de lezer mee in de wereld van de pelgrim en de verering van Sint Servaas, Onze Lieve Vrouw en de Heiligdomsvaart.

Partners en steunverleners

Het team van het Maastricht Museum dankt de gerespecteerde partners die vanaf het begin betrokken zijn geweest, en die met hun expertise en enthousiasme hebben bijgedragen aan de totstandkoming van het brede, veelzijdige programma van het Heiligdomsvaartjaar 2025, en die ook een bijdrage leverden aan de tentoonstellingspublicatie: Stichting Schatkamer Sint Servaas, Schatkamer van de Onze-Lieve-Vrouw, het Bonnefanten en het Koninklijk Limburgs Geschiedkundig en Oudheidkundig Genootschap (LGOG). De samenwerking met Stichting Restauratie Atelier Limburg (SRAL) bracht ons waardevolle kennis door de restauratie van de Servaasbuste die in 2023-2024 werd afgerond. Ook dankt het museum de Vereniging Het Graf van Sint-Servaas, als initiator en organisator van het grootse zevenjaarlijkse evenement, voor de open en inspirerende samenwerking. Zij neemt ook een deel van het educatieve programma in het Centre Céramique op zich. Het Kapittel van Sint Servaas B.V. speelde een cruciale rol bij het mogelijk maken van de Engelse editie van de publicatie.

Een speciaal woord van dank richt ik tot de bruikleengevers van de tentoonstelling die met het ter beschikking stellen van hun waardevolle kunstwerken de tentoonstelling mogelijk maakten: het Museum für Kunst und Gewerbe Hamburg dat de niet eerder in Maastricht getoonde acht *Servatiusplatten* ter beschikking stelde. Ook hebben we de samenwerking met het Centre Charlemagne in Aken zeer gewaardeerd, waar vele belangrijke objecten te leen werden gegeven waarmee het verhaal van de pelgrims in Maastricht en de Heiligdomsvaart kon worden verteld.

Het Maastricht Museum is zeer dankbaar voor de steun en het vertrouwen dat het museum en de medewerkers krijgen van de gemeente Maastricht, deze zijn van onmisbare waarde.

Zonder het vertrouwen en de financiële steun van vele partners en steunverleners waren de publiekstitoonstelling, de publicatie en het vernieuwende educatieve programma voor jong en oud niet mogelijk geweest. In de eerste plaats danken we de Stichting Centre Céramique voor de energie en steun om het ambitieuze programma van het Maastricht Museum mogelijk te

maken. Daarnaast richt ik een speciaal woord van dank tot de steunverleners het Mondriaanfonds, Vereniging Het Graf van Sint Servaas, de Stichting Kanunnik Salden/Nieuwenhof, het Sormani Fonds, de Dr. P.G.J.M. Janssens Stichting, het Kapittel van Sint Servaas B.V., het Cultuurfonds Limburg en Stichting Bonhomme Tielens. Mijn oprechte dank hiervoor.

Uitgeverij Waanders droeg zorg voor het mooi verzorgde boek dat met het oog op een niet-Nederlands-talig lezerspubliek ook in een Engelse editie is verschenen en internationaal gedistribueerd wordt.

We verheugen ons op alle bijzondere en verrijkende momenten die het Heiligdomsvaartjaar 2025 ons gaan bieden. Het Maastricht Museum zal met plezier een initiërende en enthousiasmerende rol hierin spelen, samen met de partners met wie we vanaf het eerste uur samenwerkten.

Wim Hupperetz

Directeur Centre Céramique – Maastricht Museum

Mede namens de partners:

John Dautzenberg

Deken van Maastricht, pastoor van de Sint-Servaasbasiliek

Jan Vries

Pastoor Onze-Lieve-Vrouwebasiliek

Theo Bovens

Voorzitter Vereniging Het Graf van Sint Servaas

Lydia Beerkens

Directeur Stichting Restauratie Atelier Maastricht

Thijs Hendrix

Hoogproost van het Kapittel van Sint Servaas B.V.

Stijn Huijts

Directeur Bonnefanten

Jacques van Rensch

Voorzitter Koninklijke LGOG

MAASTRICHT PELGRIMSSTAD

1525: de pelgrimstocht van ambachtsmeester Arent Willemsz en zijn bezoek aan Maastricht

SANDRA LANGEREIS

Op woensdagochtend 26 april 1525 stond ambachtsmeester Arent Willemsz ruim voor zonsopgang op uit het bed dat hij alweer zestien jaar deelde met Marrit, de moeder van zijn zes kinderen. Over anderhalf uur moest hij zijn gezin voor maanden en maanden vaarwelzeggen, en zijn goedlopende barbierszaak voor de rest van het jaar op slot doen, want zodra de Delftse kerkklokken zesmaal beierden zou hij beginnen aan het waagstuk van zijn pelgrimstocht.

Een bisschop zegent de pelgrimsstaf en ransel van twee pelgrims, miniatuur in *Pontificale Romanorum*, 15e eeuw, ms. 5144, fol. 175bis, perkament, 206 x 143 mm. Bibliothèque de la Part-Dieu, Lyon

Gebrandschilderde voorstelling op glas met pelgrims die zich mogen komen warmen aan het vuur. De pelgrims zijn te herkennen aan de pelgrimsstaf en de op hun rug hangende pelgrimsfles.

Anoniem, *Het herbergen van de vreemdelingen, De werken van barmhartigheid*, ca. 1510-1520, grisailleverf op glas, d. 24,1 cm. Rijksmuseum, Amsterdam

Het huis was nog in diepe rust toen Arent zich opmaakte voor zijn bezoek aan de vroegmis van vijf uur, waar de priester zijn verre reis zou zegenen. Gekleed in zijn nu nog kraakheldere pelgrimsmantel van grove grauwe wol ging hij bij het eerste ochtendgloren op weg naar de grote kerk. Na zijn biecht en absolutie, die verplicht waren voor iedere pelgrim, volgde de zegening met wijwater van zijn op het altaar neergelegde leren pelgrimsransel en houten pelgrimsstaf. Zodra hij zelf was gezegend met het priesterlijk gebed voor de bedevaartganger, en opgestaan uit zijn geknielde houding naast het altaar waarop zijn staf en ransel onder liturgisch gezang waren gewijd, ontving Arent uit handen van de priester zijn felbegeerde pelgrimspas. Die pas toonde straks aan iedereen die Arent op zijn bedevaart tegenkwam dat hij onder protectie reisde van de kerk, nu hij zijn alledaagse levenswandel van de burgerman had ingeruild voor de gewijde levensstaat van de pelgrim. Als hij onderweg in nood kwam te verkeren mocht niemand hem onderdak, brood of water weigeren, en eenieder die zijn pad kruiste moest hem helpen om zijn moeizame tocht te volbrengen, uit liefde voor Christus. Het was niet zomaar een reis die hij maken ging, hij was een reiziger met een heilig doel: de

reis zélf, die hem zou leiden naar heilige plaatsen, waar hij goddelijke genade zou gaan sparen, voor hemzelf en voor zijn naasten, en voor het zielenheil van alle christenmensen tezamen. Stap voor stap zou hij er al pelgrimerend voor gaan zorgen dat dit hooggestemde doel door hem verwezenlijkt werd, in de daad van het uitzwerfen over de velden en de wegen zelve. Met als grandioze finale het bereiken van het heiligste der

heiligen: Jeruzalem, de stad van Christus' graf. Uitgerust met de door de priester gezegende en voor iedereen van mijlenver herkenbare attributen van zijn nieuwe pelgrimsbestaan, de pelgrimsransel en de pelgrimsstaf – onmisbaar als wandelstok én als wapenstok, bij confrontaties onderweg met struikrovers, of met wilde beesten – was Arent na afloop van de mis klaar voor de start van zijn sinds lang voorbereide tocht. Het was de vroomste en verst denkbare bedevaart, die hem naar het Heilig Land voeren ging. Thuis had hij zijn testament al opgemaakt. Want menig Jeruzalemvaarder keerde nimmer levend huiswaarts van die riskante tocht naar de uiterste kusten van de moordende Middellandse Zee.

In het halve uurtje dat hem na de vroegmis restte had hij thuis snel nog wat ontbeten. Toen moest hij gaan. Hij nam afscheid van Marrit en van Huich, zijn oudste, en toch pas twaalf, en van Neeltje en Marritje, zijn meisjes van acht en zes, en van zijn kleuterkindjes Willem en Anna, en van zijn lieve kleine Soetje, een jaar oud nog maar. Het moment van zijn beladen vertrek legde Arent naderhand plechtig vast in zijn reisverslag. 'Om nu bij het begin van deze heilige pelgrimage te beginnen, moet gij weten dat ik, meester Arent Willemsz, barbier, op de 26ste april van het jaar 1525 's morgens ben opgestaan, de mis heb gehoord, en daarna een korte poos heb ontbeten, en om vi uur ben afgereisd uit de stad Delft!'

Huurwagens en herbergen

Omdat geen mens zo gek was de levensgevaarlijke tocht alleen te maken voegde Arent zich voor hij de stadspoort verliet bij zijn drie reisgenoten van het eerste

uur: Gerbrand Vechtersz, die in Haarlem priester was, Willem Cornelisz Boll, eveneens uit Haarlem, en Adriaan Bartholomeusz, die zijn pelgrimage was begonnen in Alkmaar, waar hij net als Arent barbier was van beroep. In Dordrecht zou het gezelschap worden opgewacht door de bij zijn familie logerende priester Jan Govertsz, die kapelaan was van de Oude Kerk in Delft, en die net als zijn stadsgenoot en goede vriend Arent een reis-dagboek zou gaan bijhouden dat na thuiskomst werd omgewerkt tot een verhalend reisverslag. In Antwerpen kregen ze nog versterking van twee man uit Dordrecht en Gouda, en van Willem Harmensz Ramp, de latere burgemeester van Haarlem, die een paar jaar na diens behouden thuiskomst door de beroemde schilder Jan van Scorel zou worden geportretteerd als lid van de prestigieuze Haarlemse Jeruzalembroederschap.

De eerste veertig kilometers werden in een gezamenlijk gehuurde wagen getrokken door een sterk paard afgelegd in minder dan tien uur tijd, zodat Arent en zijn reisgezellen nog in de middag arriveerden bij de haven van het stadseiland Dordrecht. Hier namen de pelgrims om zes uur 's avonds de boot naar het haven-tje van het aan een diepe zee-arm gelegen Oudenbosch, nadat ze allereerst – en zeker niet voor het laatst – 'goed sier' hadden gemaakt, en wel door uitgebreid te tafelen in herberg De Hollandsche Tuin. Van een devote drang naar vrome versterving van aardse lusten was geen enkele sprake bij deze welgestelde bedevaartgangers. In herberg na herberg vierden de pelgrims dat ze de torenhoge kosten van het heldenstuk van een reis naar het Heilig Land schijnbaar moeiteloos konden ophoesten. En waar het om getrouwde burgermannen als meester

Enkele jaren na zijn bedevaart werd Arents reisgenoot Willem Harmensz Ramp afgebeeld als tweede van rechts in dit groepsportret van Jeruzalemvaarders.

Jan van Scorel, *Portretten van twaalf leden van de Haarlemse Jeruzalembroederschap, 1528-1530*, olieverf op paneel, 114 x 275,7 cm. Frans Hals Museum, Haarlem

Arent ging, hadden de pelgrims hun priester voor het vertrek ook nog eens moeten aantonen dat ze een jaar lang in het levensonderhoud van hun thuis achtergebleven vrouw en kinderen konden voorzien.

De middeleeuwse pelgrim kende vele gezichten. De grote bedevaarten naar het Heilig Land, of naar Rome, of naar Santiago, die naast emmers vol genade tevens een fikse bak sociaal prestige opleverden, waren voor de meeste stervelingen niet te betalen. Veel bedevaartgangers legden daarom slechts een stukje van die grote heilige routes af. Zij stelden zich tevreden met een kortere pelgrimstocht naar genadeoorden dicht bij huis, zoals Maastricht en Aken. Dat was een tocht die een Hollandse pelgrim, met pakweg tweemaal driehonderd kilometer te gaan, binnen een maand prima te voet kon afleggen, zonder duur vervoer. Idealiter gold de voet-

Alleen de strengsten
in de leer probeerden
de lange, lange tocht
naar Santiago, Rome
of Jeruzalem geheel te
voet af te leggen.

tocht, de zwaarste en armoedigste vorm van reizen, ook op de verre bedevaart als het vroomst – maar het gros van de welgestelde langeafstandspelgrims verplaatste zich in de late middeleeuwen zonder gêne met allerhande vervoersmiddelen, zoals Arent en zijn reisgezellen deden. Alleen de strengsten in de leer probeerden de lange, lange tocht naar Santiago, Rome of Jeruzalem geheel te voet af te leggen. De allerstrengsten deden dat zelfs blootsvoets, gehuld in een haren boetekleed, levend op een korst brood en een nap water, en verstockt van geld, want dat was het slijk der aarde. Met een beroep op christelijke naastenliefde zochten deze ascetisch ingestelde bedevaartgangers iedere avond gratis onderdak in de door kerken en kloosters ingerichte propvolle pelgrimsgasthuizen, die hospitalen werden genoemd. Geldgebrek speelde bij het gros van de daar aankloppende lange- en korteaftandspelgrims zeker een rol. Maar in de laat-middeleeuwse samenleving waren opvallend genoeg juist onder de rijksten en de machtigsten der aarde behoorlijk wat boetvaardige devoten te vinden, die het fysieke afzien bewust opzochten, en op blote voeten of in schoenen met weggesneden zolen de ontberingen onderweg tot extreme hoogten opdreven.

Pelgrim Arent hoorde niet tot die extremistische boetedoeners. Zijn God was een barmhartige God, geen boze God, een geduldige goedgezinde vader, die zijn genade gunde aan iedereen die met goede bedoelingen goede werken verrichtte, zoals een met hart en ziel ondernomen bedevaart naar heilige plaatsen, waar goddelijke genade in extra hoge concentraties op vrome pelgrims lag te wachten. Arents reisgezelschap zou de propvolle pelgrimsgasthuizen, die de kans om onderweg een levensbedreigende besmettelijke ziekte op te lopen geweldig vergrootten, mijden als de pest. En dus sliep pelgrim Arent waar het maar kon in propere en steevast duurbetaalde logementen, en at en dronk hij in door ervaren pelgrims aangeraden betrouwbare herbergen. Arent zou gedurende heel de tocht scrupuleus in zijn dagboek noteren welke transportmiddelen er werden gebruikt en waar er werd geslapen. En ook hield hij trouw bij wanneer er weer eens 'goed sier' was gemaakt, en in welke herbergen het bunkeren en pimpelen zich precies had voltrokken. Dat was nuttige informatie voor de terugweg, en ook voor andere Jeruzalemvaarders, wanneer ze net als Arent bij het uitstippelen van de route gedrukte pelgrimsgidsen en ongedrukte reisverslagen raadpleegden. Binnen de bedevaartbroederschappen werden die verzameld om tips aan aspirant-pelgrims te kunnen doorgeven. En dat was in een tijdsgewricht waarin het banditisme langs de landwegen hoogtij vierde echt geen overbodige luxe, wilden de pelgrims zich ervan verzekeren dat ze de riskante tocht naar het Heilig Land met behulp van deugdelijk vervoer en fatsoenlijk logies daadwerkelijk konden volbrengen.

Struikrovers op de Brabantse heide

Aan het einde van de lange eerste reisdag meerden de pelgrims rond middernacht aan in het haventje van Oudenbosch. Daar huurden ze een paard en wagen die hen in het pikkedonker naar de haven van Bergen op Zoom moest brengen, twintig kilometer zuidwaarts. Halverwege de rit door het desolate Brabantse heidelandschap werden de dommelende pelgrims plots ruw uit hun sluimer opgeschrikt: 'Maar toen wij bij Rosendaal kwamen zagen we twee snaphanen te paard aan komen stoten, en één te voet', vertelde Arent in zijn reisverslag.² Die met schietgeweren gewapende schelmen lieten er geen misverstand over bestaan dat ze het op de pelgrims en hun zakken met spaargeld hadden gemunt. Gealarmeerd omdat de struikrovers hun paarden dreigend langszij de wagen dreven was iedereen op slag 'wacker ende dapper'. De pelgrims toonden zich van hun strijdlustige kant en zwaaiden driftig met hun pelgrimsstokken, en de bandieten dropen godlof af, zodat Arent en zijn makkers na een zenuwslopende nacht om zeven uur in de ochtend opgeruid maar ongedeerd in

Bergen arriveerden. Ze gingen meteen naar de mis. En daarna vierden ze hun overwinning met een overvloedige maaltijd in De Drie Haringen. Pas om één uur gingen ze eindelijk scheep, naar de van rijke bankierfamilies wemelende handelsmetropool Antwerpen. Negen uur 's avonds kwamen ze aan, om direct koers te zetten naar herberg De Zeepketel, waar het wederom 'goed sier' geblazen was.

Maar in de late uurtjes van die enerverende tweede reisdag kwam de herinnering aan de onheilspellende confrontatie met de gewapende rovers alsnog hard binnen, en schonk het uitbundige tafelen in De Zeepketel hem geen enkel plezier, vertrouwde Arent toe aan zijn dagboek. En zijn stemming werd er op de derde reisdag niet beter op, toen na het bezoek aan de ochtendmis

veel tijd werd verspild in het huis van een schraapzuchtige Antwerpse bankier annex koopman, die het contante spaargeld van de Hollandse pelgrims tegen een geniepig ongunstige koers trachtte om te zetten in bijkans waardeloze wisselbrieven.

Een wisselbrief was een reischeque, die met een grove kartelrand doormidden werd geknipt. Zo kon de bankier-koopman het ene deel aan de pelgrim meegeven, en het andere deel via een koerier opsturen naar een handelsrelatie in het buitenland, in dit geval in Venetië, die op vertoon van het bijpassende deel van de gekartelde wisselbrief het in Antwerpen ingelegde geld in lokale valuta diende uit te keren. Zo'n wisselbrief verkleinde de kans op beroving onderweg uiteraard aanmerkelijk. Maar Arent vertikte het om als hardwerkende

ambachtsmeester zijn zuurverdiende goudgulden in te wisselen voor een paar grijpstuivers aan Italiaanse dukaten. Hij stond een veel kleiner bedrag dan hij van tevoren had gehoopt af aan de bankier, en besloot het leeuwendeel van zijn zilveren en gouden munten toch maar op zijn lijf te blijven dragen, net als zijn reisgenoten, die al even ontstemd waren over de schaamteloze inheligheid van de Antwerpenaar. 'En wij bleven deze dag allemaal binnen', schreef Arent kortaangebonden in zijn reisverslag. Maar zijn Delftse vriend kapelaan Jan Govertsz had in zijn verslag eerlijk opgetekend dat de Hollandse pelgrims na hun bezoek aan de bankier in werkelijkheid prompt de stad waren ingetrokken, om bij de wapenverkopers knotsen en haakbussen in te slaan: lelijk knuppel- en schiettuig, zeker voor een vrome Jeru-

Of Servaas daadwerkelijk heeft bestaan, en in de vierde eeuw inderdaad bisschop was van Maastricht, is historisch gezien lastig bewijsbaar.

zalemvaarder, maar onmisbaar voor het weggagen van gewapende bandieten, die nú al als vliegen rond hun reïstassen bleken te zwermen.³

Op de vierde dag van hun verre reis huurden de pelgrims na de vroegmis een wagen die hen van Antwerpen naar Diest bracht, vijfenzestig kilometer oostwaarts. Om negen uur 's avonds kwam hun zwaar beladen kar aan. Arent excuseerde zich voor het avondmaal in herberg In die Wildeman, omdat hij zijn neef gedag wilde zeggen die in Diest in het kartuizerklooster woonde, en zijn vriend Jan Govertsz ging met hem mee. De pelgrims werden door de kloosterbroeders uitbundig getrakteerd, zodat Arent de volgende ochtend goedgemutst de laatste vijftig kilometer aflegde naar de eerste echte bedevaartsbestemming: Maastricht.

Die kerrick daer Sinte Servaes rust

Zodra de wagen van de Hollandse pelgrims via de Tweebergenpoort binnen de Maastrichter stadsmuren was geraakt, hobbelde het reisgezelschap over de met keien beklede karrenweg linea recta naar herberg In den Gulden Ring, 'staende an die kerrick daer Sinte Servaes rust'. Na een welverdiende nachtrust stond

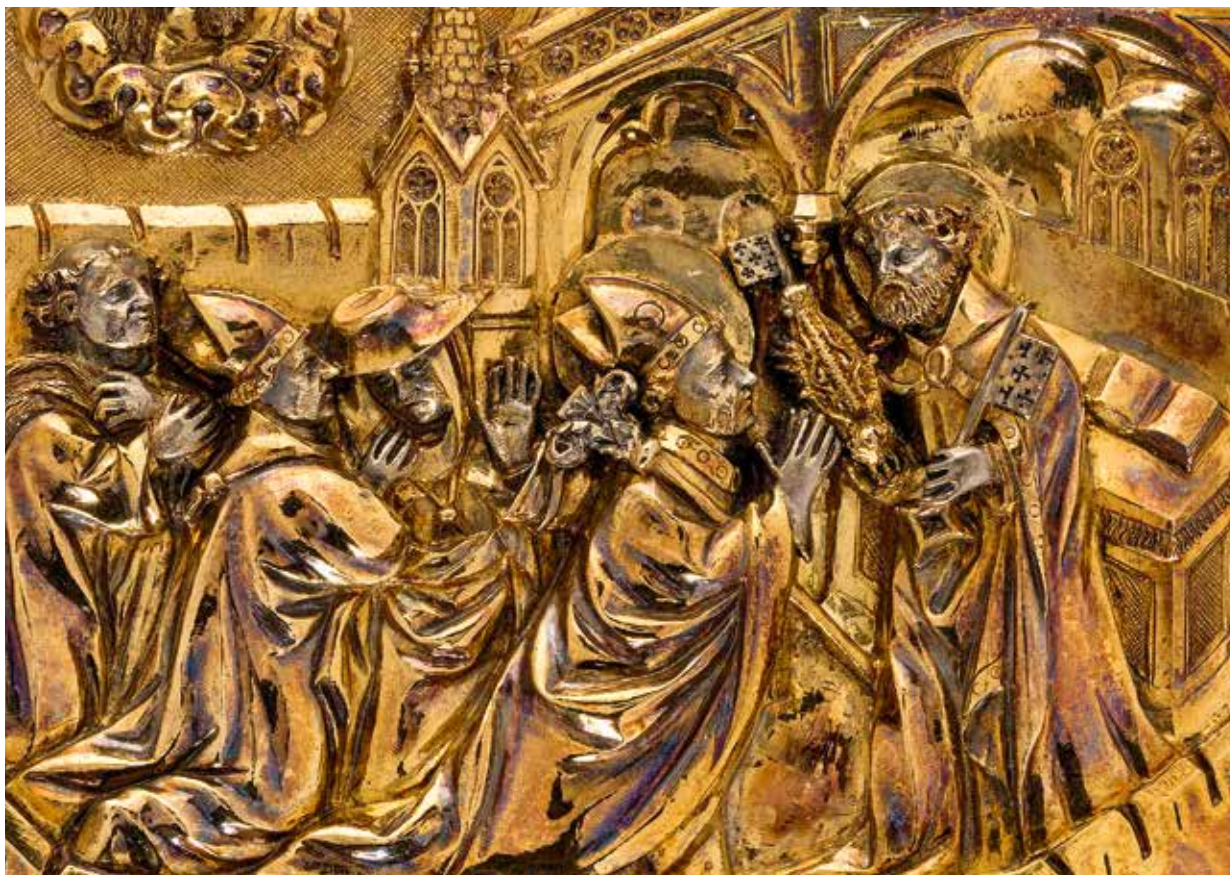
Arent op maandagochtend 1 mei 1525 bij dageraad op om de vroegmis bij te wonen, ter voorbereiding op het pelgrimsbezoek aan de heilige relieken in de alleroudste kerk van de noordelijke lage landen: de imposante Sint-Servaas, die met zijn robuuste muren en stevige torens van lichtbruin zandsteen en zachtgeel mergelsteen was verrezen op de plek waar in het jaar 384 de heilige Servaas zou zijn begraven, de eerste bisschop van Maastricht.

Servaas' graf kon volgens een oude legende al sinds de vroegste middeleeuwen bogen op een kleine kapel. Enige jaren voordat Arent en zijn reisgezellen Maastricht aandeden om deze gewijde grond als pelgrims te betreden was een opmerkelijk verhaal over deze plek opgetekend door de kapelaan van de Sint-Servaas, Matthaëus Herbenus, die tevens de rector was van de in de kruisgang gevestigde kapittelschool. In een door lokale trots gekleurde beschrijving van de monumenten van Maastricht beweerde deze schoolrector dat zijn woonplaats al in de tijd van de apostelen, die het evangelie hadden verkondigd in het Romeinse keizerrijk, een christelijk kapelletje zou hebben gehad, en dat op exact diezelfde plek de Sint-Servaaskerk was verrezen, bovenop het graf van de heilige Servaas, die volgens een eeuwenoude legende een verre achterneef van Jezus Christus zou zijn geweest. In heel de lage landen was geen stad zó verknoopt met het allervroegste christendom als Maastricht, en was geen kerk zó tastbaar verbonden met het graf van zijn heilige als de Sint-Servaas, en stond geen heilige zó dicht bij Jezus Christus als Servaas: dat was het verhaal van schoolrector Matthaëus Herbenus, een indrukwekkend verhaal, dat door de kanunniken van de Sint-Servaas, die de massa's van heinde en verre komende pelgrims moesten ontvangen en rondleiden, maar wat vaak en graag zal zijn verteld.

Of Servaas daadwerkelijk heeft bestaan, en in de vierde eeuw inderdaad bisschop was van Maastricht, is historisch gezien lastig bewijsbaar. Desalniettemin stapelden vanaf de vroege middeleeuwen de legenden over een Maastrichtse bisschop met de naam Servaas zich op, en het beroemdste verhaal vloeide uit de pen van Gregorius van Tours. Deze door geestelijken in heel middeleeuws Europa gelezen geschiedschrijver heeft Servaas in de jaren dat hij bisschop zou zijn geweest in Tongeren een bedevaart naar Rome toegedicht. Volgens deze legende bezocht Servaas op de Vaticaanheuvel de laatste rustplaats van apostel Petrus, om te bidden dat Tongeren gespaard bleef van de Hunnen. Wakend bij het graf kreeg Servaas een visioen: Petrus sprak tot hem. De apostel voorspelde de ondergang van heel Gallië door de invallen van het Hunse steppevolk. Servaas snelde volgens de legende naar huis om zijn bisschopszetel te verplaatsen van het Gallische Tongeren naar

Een weergave van 16^e eeuws Maastricht in de atlas van Braun en Hogenberg met zicht op de Sint-Servaaskerk (1).

Simon de Bellomonte, *Panorama van Maastricht* (detail), 1575, ingekleurde gravure, 368 x 503 mm. Historisch Centrum Limburg

Petrus, de sleutelhouder van de hemelpoort, die toegang tot de hemel verleende aan de zielen van de overledenen, schenkt een van zijn sleutels aan de geknielde Servaas.

Anoniem, Servaas ontvangt de sleutel voor de hemelpoort van Petrus (detail), deel 2 van de Servatiusplatten (8 delen), 1403, verguld zilver, 10,7 x 13,8 x 2,5 cm. Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg

Maastricht. Daar stierf hij. Volgens Gregorius voltrokken zich bij het graf van Maastrichts allereerste bisschop onmiddellijk wonderen: de natuur eerbiedigde die heilige rustplaats. Zelfs wanneer er een dik pak sneeuw viel bleef Servaas' graf onbedekt.

In navolgende eeuwen werd deze Servaaslegende aangekleed met nieuwe vertellingen, waarvan er verschillende vroeg of laat in geschrifte werden vastgelegd. Al die verhalen hadden te maken met in de Sint-Servaaskerk bewaarde relikven die volgens onnaspeurbare mondelinge tradities afkomstig zouden zijn van de heilige Servaas. Verreweg het indrukwekkendste verhaal wilde dat Servaas door Petrus in Rome in het bezit was gesteld van de sleutel van de Hemelpoort. Met deze schenking bewerkstelligde apostel Petrus, Romes eerste paus, dat Servaas als bisschop van Maastricht de macht kreeg om boetvaardige zondaren naar eigen inzicht te vergeven, zodat hij mensen de toegang tot de hemel kon verzekeren. Dit schitterende verhaal maakte bisschop Servaas en zijn kerk in Maastricht tot een bron van hoop op hemelse zielenrust voor al die berouwvolle gelovigen, die gebukt gingen onder de last van hun voor iedere aardse sterveling onontkoombare kleine of grotere pekelzonden. En dit troostrijke verhaal stoelde op

de aanwezigheid in de schatkamer van een reusachtige sleutel van massief zilver. Twee pond zwaar en dertig centimeter lang, met een kunstig opengewerkt ovaal handvat dat fijnzinnig was versierd met florale motieven, en met een forse vierkante baard met vijf uitsparingen in de vorm van een Grieks kruis, scheen het gelovigen toe dat dit de door apostel Petrus aan Servaas toevertrouwde Hemelsleutel moest zijn. De wonderbaarlijk ogende reuzensleutel – die in werkelijkheid wellicht kort na het jaar 800 in opdracht van Karel de Grote was vervaardigd door een middeleeuwse meesterzilvergietser in de keizerstad Aken – maakte in combinatie met een hele reeks andere prachtige relikven de Sint-Servaas tot een genadeoord bij uitstek.

Te gast in de schatkamers van de Sint-Servaas

Pelgrim Arent was diep onder de indruk, toen hij op maandagochtend 1 mei 1525 aansluitend op de vroege mis samen met de zeven overige pelgrims uit Holland door een in vol ornaat geklede kanunnik plechtig werd meegetroond naar de schatkamer 'naast het hoogaltaar'.⁴ Het ging om een smalle, door stevig muurwerk omsloten verborgen ruimte direct naast het hoogkoor, te beklimmen via een smalle trap achter een vergrendelde

deur 'waar ons vertoond werd een wonderlijke sleutel, die zeer merkwaardig was gefabriceerd, zodat geen kunstenaar op de hele wereld kan begrijpen op wat voor manier hij is gemaakt'. De onaards aandoende reuzensleutel werd tijdens het tonen door de kanunnik van uitleg voorzien, 'toen men ons zei, dit is nu de sleutel, die na Petrus' dood tot de heilige bisschop Sint Servaas werd gebracht'.⁵ En Jan Govertsz noteerde in zijn reisverslag ook nog dat er was verteld dat de sleutel 'uit de hemel naar Sint Servaas is gebracht door de heilige engel'.⁶

'En ook werd ons vertoond de kop waaruit Sint Servaas placht te drinken, uit welke kop veel mensen gezondheid hebben verkregen'

'Zo werden ons veel zeer mooie relieken getoond', constateerde Arent die avond vergenoegd in zijn dagboek.⁷ De pelgrims zagen in de verborgen schatkamer ook nog Servaas' bisschopsstaf en Servaas' palster: de pelgrimsstaf waarmee Servaas het Heilig Land bezocht had, en op de grond had geslagen, waarna een geneeskrachtige bron aan de aarde was ontsprongen, zo had de

De laat-romeinse glazen drinkbeker van Servaas, die pelgrims kregen aangeboden om uit te drinken. Ook pelgrim Arent drinkt uit deze 'cop'.

Drinkbeker van Servatius, eerste helft 1^e eeuw n.Chr., gemarmerd glas, h. 5,1 x d. 11 cm. Schatkamer Sint-Servaasbasiliek, Maastricht

kanunnik verteld. 'En ook werd ons vertoond de kop waaruit Sint Servaas placht te drinken, uit welke kop veel mensen gezondheid hebben verkregen', noteerde Arent vervolgens over de oeroude glazen drinknap, die in de Sint-Servaas aan pelgrims werd aangeboden om kwalen te voorkomen en koorts te genezen, 'en wij dronken uit deze kop'.⁸

Vervolgens waren de Hollandse pelgrims van de verborgen schatkamer naast het hoogkoor naar een uitsluitend onder begeleiding van een kanunnik te betreden laaggelegen kapel in de noordelijke kruisgang geleid, 'alwaar wij allemaal neervielen op onze knieën', luisterend naar de kanunnik, 'die het *Confiteor* las alsof hij de mis celebreerde', klonk het droog in Arents reisverslag.¹⁰ Na een gedragen *mea culpa, mea culpa, mea maxima culpa* werden de reliekkasten een voor een geopend, en toonde de kanunnik de pelgrims 'het hoofd van Sint Servaas': een zilveren reliekhouders in de vorm van een gemijterd borstbeeld, die op de feestdag van de heilige Servaas door de kanunniken in processie om het Vrijthof werd gedragen. Daarna zagen de pelgrims Servaas' alledaagse miskelk en heiligdaagse miskelk, alsook Servaas' draagaltaar, 'waarop hij de mis placht te lezen wanneer hij herwaarts reisde'.¹¹ En vervolgens werd de pelgrims het vergulde schrijn getoond, dat in tijden van rampspoed door de kanunniken als Noodkist door de stad werd gedragen om Gods genade af te smeken, waarna het volk gezegend werd met Servaas' sleutel van de Hemelpoort. Alle relieken van Servaas waren afkomstig uit dit in een grijs verleden uit de aarde opgedolven schrijn, vertelde de kanunnik, waarin tevens waren aangetroffen 'Sinte Servaes cleyderen': zijn zweetdoek, lijkdoek en grafdoek. Maar die kwetsbare doeken kregen de pelgrims niet onder ogen: 'men vertoont deze klederen slechts eenmaal in de zeven jaren', hoorde Arent van de kanunnik, 'en ze waren opgeborgen op een geheime plek, waardoor wij de klederen niet mochten zien'.¹²

De reliekenbezichtiging was daarmee nog niet afgelopen, want de kanunnik toonde de pelgrims nog een monstrans met een drup van Maria's moedermelk en een kruisje uit het hout van de ark van Noach, het topje van Maria Magdalena's schedel gevat in een buffelhoorn, een fragment van de lendendoek van de gekruisigde Jezus, een dubbelmonstrans met een haarlok van Maria en van de evangelist Johannes, en een grote zilveren reliekhouders met de rechterarm van de heilige Thomas, die de wonde van de gekruisigde Christus had aangeraakt, 'en nog veel meer andere relieken die ik niet beschrijf', besloot Arent zijn opsomming van alle wonderlijke schatten die de pelgrims die ochtend in de Sint-Servaas hadden kunnen zien. 'Na dit alles zijn wij voortgereden uit de stad Maastricht op deze dag in mei, en we aten rijpe kersen'.¹³

De kracht van het tonen

Zodra Arent en zijn reisgezellen via de stenen brug de brede Maas waren overgestoken, en na een korte rit door Wyck aan de overzijde van de rivier de Hoogbrugpoort waren gepasseerd, die uitkwam op de landweg naar Aken en Keulen, deden de pelgrims die vanwege 'het lange vertoeven binnen Maastricht om het heiligdom te zien' nog steeds niet hadden ontbeten zich in de wagen tegoed aan het proviand dat ze hadden ingeslagen om hun verre tocht snel te vervolgen.¹⁴ De bedevaartgangers konden daarbij tevreden terugblikken op de bijzondere spirituele ervaring die ze tijdens het bekijken van de getoonde relieken in de Sint-Servaas hadden opgedaan.

Het tonen van heilige beelden, dat wil zeggen van stoffelijke materie in de ruimst denkbare zin van het woord, aan kerkgangers en aan pelgrims in het bijzonder, was in de late middeleeuwen een essentiële religieuze handeling. Bij het bekijken van de relieken incorporeerde de pelgrim het beeld, in plaats van dat hij dat beeld alleen maar zag. Daarom verliet Arent na het aanschouwen van het hoofd van de heilige Servaas, en na het zien van zijn Hemelsleutel, zijn bisschopsstaf, zijn pelgrimsstaf, zijn reisaltaar, zijn dagelijkse kelk en zijn heiligdaagse kelk, de Sint-Servaaskerk als een ander mens. Hij droeg de zaligmakende kwaliteiten van de heilige Servaas vanaf nu voor altijd mee in zijn hart. Om dezelfde reden brachten zwangere vrouwen de Sint-Servaas graag een bezoek wanneer daar de beeltenis van Christus plechtig aan het volk werd getoond. Zij keerden daarna terug naar huis en haard met de gelijkenis van Christus ingeprent in hun nog ongeboorte vrucht. Op eenzelfde wijze incorporeerde Arent ook de helende krachten van de bekeken beelden. Genezing was net als genade een belangrijk motief voor pelgrim Arent, die in

zijn reisverslag schreef dat hij naar de heilige plaatsen wilde reizen die 'onse ghesontmaker Christus Ihesus' met zijn heilige voeten had betreden. Om gesterkt van lichaam en van geest van de pelgrimstocht terug te keren volstond het kortom om het heilige te hebben bekeken. Aanraking van het heilige was een kers op de taart, en wanneer dat mocht, beschreef Arent zijn fysieke contact met de heilige relieken enthousiast. Maar noodzakelijk was het aanraken niet, want zeker in de late middeleeuwen, toen de samenleving door en door gekerstend was, vertrouwden gelovigen onvoorwaardelijk op de geestelijke en lichamelijke helende werking van het simpele aanschouwen.

Om dezelfde reden maakte het tonen van Servaas' doeken tijdens de zevenjaarlijkse Heiligdomsvaart, de massaal bezochte viering van de door de kerk ingestelde bijzondere genadetijd die bedevaartgangers een omvangrijke kwijtschelding van uitboetingsjaren in het vagevuur kon opleveren, onwaarschijnlijk diepe indruk op de van heinde en verre naar het Vrijthof gestroomde pelgrims die de doeken slechts van grote afstand te zien kregen. De sacrale kracht van het tonen werd nog eens geïntensiveerd doordat de kanunniken de doeken onthulden vanaf de galerij in de buitenmuur van het koor van de Sint-Servaaskerk, hoog boven het Vrijthof, waardoor het tonen van de ten hemel geheven doeken het letterlijke hoogtepunt vormde van de Heiligdomsvaart.

Een welgestelde koopman uit Metz, die een bedevaart maakte naar Maastricht, Aken en Kornelimünster tijdens de Heiligdomsvaart van 1510, beschreef de innige ontroering die bezit nam van de samengedrongen massa op het Vrijthof op het moment dat Servaas' doeken vanaf de galerij aan de pelgrims werden getoond: 'er was daar zoveel volk dat het wonder was; en toen liet men de kerkklokken beieren; en de minstre-

Toning van de drie doeken van Servaas aan de pelgrims op het Vrijthof vanaf de galerij van de Sint-Servaaskerk.

Ingekleurde houtsnede in het *Blokboek van Sint Servaas* uit ca. 1460. Koninklijke Bibliotheek Brussel, Prentenkabinet

Replica van een laat-middeleeuwse pelgrimshoorn, gebakken uit witte klei, waarop de pelgrims op het Vrijthof bliezen tijdens het tonen van Servaas' doeken.

Collectie Centre Céramique – Maastricht Museum

Hans Weiditz, *Een struikrover doodt een pelgrim terwijl hij diens pelgrimsransel leegrooft*, 1531, houtsnede in boekdruk, 117 x 166 mm. Rijksmuseum, Amsterdam

len van de stad deden hun bazuinen schallen; en alle mensen toeterden op hun pelgrimshoorns, wat ongelooflijk wonderlijk is om te horen, en er was daar zodat niemand die de ogen droog kon houden'. Daarna snelde deze pelgrim te paard over de van bedevaartgangers krioelende landweg naar Aken, om daar getuige te zijn van eenzelfde intense emotie van duizenden dicht opeengepakte pelgrims tijdens het tonen van het kraamkleed van Maria vanaf de galerij in de buitenmuur van het koor van de Dom, waar op het zien van de doek 'de aarde beefde van het kabaal van de pelgrimshoorns en van het gebrul van mannen en vrouwen die om genade schreeuwden, en er was daar geen mens bij wie de haren niet te berge rezen en de tranen niet in de ogen sprongen'.¹⁵

Water uit de hete hel

Koud buiten de stadspoort van Maastricht, en uitkijkend naar het zien van het beeld van Maria, vol van genade in de Akense Dom, werden Arent en zijn medebedevaartgangers gewaarschuwd voor een hinderlaag op de Gulperberg, waar struikrovers de reistassen vol geldstukken van Heilig Landvaarders opwachten. De pelgrims ronselden dertig man in een herberg om de bandieten af te schrikken en vierden hun behouden doortocht met een herbergbezoek in Aken, waar de escorte werd uitbetaald. Jan Govertsz weet de pech van het afgetroefde geboefte aan het feit 'dat wij in Maastricht de mis hadden gehoord en de relieken hadden gezien': aalmoes geven arm niet en mis horen lijdt niet, constateerde de vrome kapelaan vrolijk.¹⁶

In Aken brachten de Hollandse pelgrims die in Maastricht de Sint-Servaaskerk zo uitvoerig hadden bezocht een opvallend kort bezoek aan de Dom, waarna ze zich een uitgebreide toeristische trip veroorloofden naar de befaamde warmwaterbronnen, die zo ziedend waren dat Arent meende dat het water opwelde 'uit der hellen'. De volgende ochtend bezochten ze de vroegmis, en na het groeten van Maria, vol van genade met ieder een waskaars in de hand trokken ze naar Keulen. Ter bescherming huurden de pelgrims acht vechtersbazen uit Aken in, tegen twee goudgulden de man. Deze escorte wist evenwel niet te verhinderen dat de wagen heel de weg werd belaagd door drie gewapende en gemaskerde ruiters, die de pelgrims tijdens hun middagmaal intimideerden door zich breed voor de deur van de herberg te posteren. De bedevaartgangers durfden onderweg niet meer te stoppen om in Düren het schedelreliëf van de heilige Anna te zien. Arent zat de rit 'mit groten anxtē' uit. In Keulen namen de geplaagde pelgrims een hele dag de tijd om in de Ursulakerk de schedels van de heilige Ursula en haar elfduizend maagden te bekijken, om op 4 mei de ochtendmis in de Dom te bezoeken en bij het gebeente van de Driekoningen te bidden om voorspoed voor hun bedevaart, alvorens ze op een Rijnaak stapten en begonnen aan de dagenlange bootreis naar het zuiden. Daar werden de pelgrims zodra ze voet aan wal zetten geconfronteerd met de lutherse Boerenoorlog die de katholieke wereld sinds de herfst van voorgaand jaar op de kop had gezet.

Boerenlegers en beeldenstormers

De Rijnsvaart was gerieflijk, en in herbergen aan de oevers bleek de goudgele Rijnwijn zo heerlijk stroperig en zoet dat Arent en zijn makkers prompt hun pelgrimsflessen hadden gevuld. Des te groter was de ontzuivering toen ze ter hoogte van Mainz, bij het vallen van de avond, op pad gingen om een herberg met een goede keuken te zoeken, maar in twee dorpen werden weggestuurd door met haakbussen en de lutherse volksbijbel

gewapende boeren. De pelgrims sloeg de schrik om het hart toen ze trommelaars hoorden naderen, en terwijl er schoten klonken overlegden ze al 'of we ons deze nacht wilden verbergen onder het kooorn of in een wijngaard', tot een herbergier ze toch nog binnenliet.¹⁷

Hoe dieper de pelgrims Duitsland binnentrokken, hoe vaker dorpen en steden de toegang weigerden, merkten Arent en zijn gezelschap toen ze hun reis voortzetten over land. Onderweg passeerden ze de grote abdij van Maulbronn, waar de boeren in hun revolve tegen de aan kerken en kloosters verschuldigde oogstafdrachten en slaafse arbeidsdiensten alle heiligenbeelden in stukken hadden gesmeten en alle misboeken aan flarden hadden gescheurd. Op een woest heideveld daar vlakbij werd de wagen van de pelgrims staande gehouden door een veertig man sterk boerenleger. 'We smeekten en baden, met zachte woorden, terwijl we alsmaar herhaalden dat wij van hun zaken niets wisten', schreef Arent in zijn dagboek.¹⁸ En omdat ze zwoeren dat ze alleen maar op weg waren naar het Heilig Land lieten de boeren de pelgrims gaan, nadat ze hun wijn hadden ingenomen en een haakbus en degen hadden buitgemaakt. Enkele dagen later werden op dat veld duizenden boeren afgeslacht door de legers van adellijke

Pelgrims komen aan in een Duits dorp. Een vrouw jaagt de pelgrim die aan haar deur verschijnt weg.

Jörg Breu (mogelijk), *Aankomst van twee pelgrims in een dorp*, voor 1538, houtsnede in boekdruk, 132 x 150 mm. Rijksmuseum, Amsterdam

Pieter Balten, *Landschap met twee pelgrims*, 16^e eeuw. Pen en inkt op papier, 24,3 x 32,4 cm. Metropolitan Museum of Art, New York